

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ»

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ
УКРАЇНИ**

**Збірник
наукових праць**

Засновано в 1965 р.

**Випуск
45**

Київ – 2012

Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць. – Вип. 45 / Відп. ред. канд. екон. наук В.В. Небрат. – Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2012. – 332 с.

45-й випуск збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» підготовлений відділом економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Він присвячений 15-й річниці створення Інституту економічного прогнозування і містить низку довідкових і бібліографічних матеріалів, які презентують діяльність цієї наукової установи. Статті, розміщені у збірнику, представляють результати останніх досліджень у галузі вітчизняної економічної історії, досвіду економічних реформ, історико-теоретичного аналізу внеску українських учених у становлення теорії економічного розвитку.

45-й выпуск сборника научных трудов «История народного хозяйства и экономической мысли Украины» подготовлен отделом экономической истории ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины». Он посвящен 15-ой годовщине создания Института экономического прогнозирования и содержит ряд справочных и библиографических материалов, которые представляют деятельность этого научного учреждения. Статьи, включенные в сборник, отображают результаты последних исследований в сфере отечественной экономической истории, опыта экономических реформ, историко-теоретического анализа вклада украинских ученых в становление теории экономического развития.

45th issue of collection of scientific works «History of national economy and economic opinion of Ukraine» prepared by economic history department of SO «Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences». The collection is devoted to the 15th anniversary of foundation of Institute for Economics and Forecasting and contains a number of informational and bibliographical texts that represent activity of the scientific organization. The articles from collection represent results of the last researches in the field of national economic history, knowledge of economic reforms, historical and theoretical analysis of contribution of Ukrainian scientists to the theory of economic development.

Редакційна колегія :

Небрат В.В. (відповідальний редактор), Супрун Н.А. (заступник відповідального редактора), Горін Н.О. (відповідальний секретар), Горкіна Л.П., Бодров В.Г., Дементьев В.В., Корнеев В.В., Корнійчук Л.Я., Лесенко П.М., Уперенко М.О., Шаблиста Л.М.

Рецензенти :

д-р екон. наук В.В. Зимовець, д-р екон. наук О.Л. Попова, д-р екон. наук В.М. Фещенко, д-р екон. наук І.В. Прокопа, канд. екон. наук Т.О. Кричевська.

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України

(свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 13980 – 2953Р від 27.03.2008).

Постановою Вищої атестаційної комісії України від 8 липня 2009 р. (№ 1–05/3) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8. – С. 8).

Затверджено до друку Вченою радою

Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

(постанова № 111 від 29 жовтня 2012 р.)

Усі права захищені. Передрук і переклади дозволяються лише зі згоди автора та редакції. Позиція редакції не обов'язково збігається з думкою автора.

Редакція не несе відповідальності за змістові помилки, яких він припустився.

Адреса редакційної колегії: 01011, Київ–11, вул. Панаса Мирного, 26

Телефон 280–84–07

З М І С Т

Історія економічної думки

<i>Скрипниченко М.І.</i> Становлення моделювання економічного розвитку як напряму наукових досліджень	9
<i>Кудласевич О.М.</i> Теорія людського капіталу: українські джерела ..	30
<i>Кондрат О.Б.</i> Концепція «трьох соціалізмів» С.М. Булгакова як спроба осягнути соціально-економічні трансформації початку ХХ століття	37
<i>Фурман С.С.</i> Погляди українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на роль іноземного капіталу як чинника розвитку підприємництва	44
<i>Живко З.Б.</i> Філософські, економічні та правові підходи до трактування підприємницької діяльності	55
<i>Голубка С.М.</i> Методологія дослідження фінансової україніки	67
<i>Горін Н.О.</i> Теоретичні основи дослідження індустріальних перетворень	74
<i>Герасименко А.Г.</i> Теоретико-економічний аналіз сутності ринкової влади	86
<i>Кічурчак М.В.</i> Ретроспективний аналіз формування сучасних підходів до розуміння сутності суспільних благ в українській економічній науці	99
<i>Лопух К.В.</i> Новітні тенденції в еволюції монетаризму у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть	111
<i>Петроє О.М.</i> Генеза ідеї соціального діалогу: загальноєвропейський контекст	124

Історія економіки

<i>Корніяка О.В.</i> Роль державних зовнішніх запозичень у процесі нагромадження капіталу у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	139
<i>Боднарчук Т.Л.</i> Вплив політики протекціонізму на розвиток економіки українських земель в ХІХ столітті	148
<i>Хромов І.О.</i> Експорт хліба з України в роки непу	164
<i>Кочергіна О.Ю.</i> Перспективи та потенційні переваги інтеграції України в ЄС	177

Т.Л. Боднарчук

**ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ПРОТЕКЦІОНІЗМУ НА РОЗВИТОК
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ХІХ СТОЛІТТІ**

Стаття присвячена дослідженню історичної практики застосування політики протекціонізму в Російській імперії в цілому та на українських територіях зокрема в ХІХ столітті. Особлива увага приділена аналізу розвитку провідних галузей внутрішньої промисловості, сільського господарства та зовнішньої торгівлі українських земель під впливом відповідного митно-тарифного регулювання уряду.

Ключові слова: економічна історія України, політика протекціонізму, митний тариф, зовнішня торгівля.

Постановка проблеми. Сучасний рівень розвитку міжнародних торговельних відносин української держави характеризується суперечливими тенденціями. З одного боку, активна участь у світових експортно-імпортних операціях і торговельних організаціях та європейський курс економічної інтеграції передбачають ліберальний напрямок зовнішньоторговельної політики, з іншого, реалії внутрішнього економічного розвитку України вказують на необхідність втілення елементів протекціонізму, що на даний момент значно ускладнюється високим рівнем залежності держави від ситуації на світовому ринку. Означені суперечності обумовлюють потребу у вивченні методологічних особливостей та теоретичних основ реалізації політики захисту національного виробника для вироблення оптимальної й ефективною, навіть компромісної, стратегії державного регулювання вітчизняної зовнішньоторговельної сфери. Наукове обґрунтування концептуальних засад практичної реалізації протекціонізму сьогодні неможливе без вивчення історичного досвіду його застосування в Україні. Найбільш показовим у цьому плані видається ХІХ століття, коли політика протекціонізму відіграла визначальну роль у розвитку вітчизняної промисловості, сільського господарства та зовнішньої торгівлі. Актуальність історично-економічного дослідження впливу політики протекціонізму на розвиток економіки українських земель у ХІХ ст. та його практична значущість для вироблення сучасної стратегії міжнародних

економічних та торговельних відносин України визначає потребу поглибленої наукової розробки даної проблематики.

Мета статті – узагальнення результатів дослідження історичної практики застосування політики протекціонізму в Російській імперії в XIX ст. та аналізу її впливу на розвиток промисловості, сільського господарства та зовнішньої торгівлі українських територій.

Основні результати дослідження. Реалізація урядового протекціонізму у Російській імперії в XIX – на початку XX ст. здійснювалася в умовах гострої полеміки щодо доцільності та необхідних меж даної політики у середовищі науковців і практиків. Відповідно вплив протекціонізму на розвиток економіки Російської імперії в цілому та на українських землях, зокрема, оцінювався неоднозначно: прибічники ідеї фритредерства відзначали суперечливий характер та певний негативний вплив протекціонізму на становлення внутрішньої промисловості, сільського господарства та розвиток зовнішньої торгівлі, у свою чергу, прихильники протекціонізму, захищаючи власну ідеологію, виправдовували прорахунки захисної політики природними обставинами та національними особливостями розвитку країни.

Перш ніж оцінити наслідки впливу протекціонізму на розвиток економіки українських земель, слід порівняти його результати на різних етапах впровадження даної політики. Перший з них, що охоплює 1822–1850 рр., за визначеннями вітчизняних вчених-економістів носить назву агресивного протекціонізму, що характеризується тотальними заборонами експорту та імпорту. Другий етап припадає на другу половину XIX – початок XX ст. і має характер охоронного протекціонізму.

Узагальнюючи думки науковців та практиків-економістів XIX – початку XX ст., слід відмітити, що система заборон 1822–1850 рр. чинила як позитивний, так і негативний вплив на промисловість, сільське господарство та зовнішню торгівлю українських земель. Попри відсутність економічних передумов для розвитку ринкового господарства, вона сприяла виникненню численних заводів та фабрик у ткацько-прядильній, суконній, шовковій, хімічній, цукровій галузях, збільшенню чисельності працівників. Водночас дана політика спричинила певну монополізацію внутрішньої промисловості, інфляцію та зниження рівня споживання вітчизняної продукції, нераціональне розміщення ресурсів, низьку продуктивність праці. Доволі несприятливими були наслідки протекціонізму для зовнішньої торгівлі підросійської України, які проявлялися у зниженні частки експорту вітчиз-

няної продукції та державних доходів від зовнішніх торговельних операцій, у значному зростанні рівня контрабанди, яка гальмувала розвиток вітчизняного виробництва, внутрішньої торгівлі та сільського господарства. Зазначені негативні наслідки значною мірою спричинили фінансову та економічну кризу 1839–40 рр., яка, своєю чергою, визначила необхідність певного послаблення заборонного тарифу. В результаті був дозволений імпорт та експорт окремих готових промислових виробів, що був заборонений у 1822 р. Даний захід символізував незначне пом'якшення курсу протекціонізму, проте він, на наш погляд, не справив відчутного впливу на розвиток економіки українських земель. Однак скасування обмежень імпорту створило можливості для ознайомлення зі зразками іноземних готових виробів, що сприяло удосконаленню продукції вітчизняного виробництва.

Досить влучну характеристику результативності курсу заборонного протекціонізму висловив М. Соболев, вказуючи, що тривалий досвід застосування заборонного тарифу 1822 р. свідчить, що високі тарифні ставки та заборони не принесли відчутної користі вітчизняній промисловості та нанесли шкоду державній казні, стимулювавши контрабанду [1, с. 400–401]. Надмірне урядове покровительство перешкоджало розвитку іноземної конкуренції, фабрики не намагалися удосконалювати свою продукцію та впроваджувати запозичені винаходи, тому вітчизняна промисловість відставала від іноземної, від чого найбільше страждали споживачі. Загалом, дослідження фактологічних матеріалів свідчить, що заборонний протекціонізм 1822–1850 рр. мав доволі суперечливий характер та був спрямований не так на розвиток вітчизняної промисловості, як на збільшення державних доходів від зовнішньоторговельних операцій. На думку М. Соболева, не протекціонізм, а фіскалізм був визначальним принципом тарифної політики російського уряду у цей період. Певний вплив протекціонізму на промисловість став радше результатом впровадження високих фіскальних тарифів [1].

На нашу думку, саме усвідомлення негативного впливу на зростання державних доходів стало мотивацією до прийняття нового тарифу 1850 р., що ознаменував перехід від заборонного протекціонізму до охоронного та поклав початок «фритредерським експериментам» російського уряду 1857–1891 рр., які отримали неоднозначну оцінку у суспільних колах. Зокрема, відмічалося, що перехід від заборонного до помірнього протекціонізму

мав доволі позитивний ефект для розвитку господарства українських земель, що виявлявся у наступному:

- швидкому розвитку промисловості, насамперед, обробної галузі, гірничої сфери та сільського господарства;
- здешевленні процесу виробництва та, відповідно, готової продукції;
- розвитку іноземної конкуренції на внутрішньому ринку;
- стимулюванні вітчизняних виробників до удосконалення технології виробництва;
- зниженні рівня контрабанди;
- зростанні обсягів зовнішньої торгівлі та розвитку внутрішнього ринку;
- формуванні кредитної, фінансової та транспортної інфраструктури.

Проте, на думку захисників ідеї свободи торгівлі, послаблення протекціоністського тиску та зниження низки експортно-імпортних тарифів було недостатнім, а тому не створило відповідного дієвого ефекту для покращення стану вітчизняної промисловості, незмінними характеристиками якої залишалися дорожнеча ресурсів, слабкий розвиток транспортної інфраструктури, низька якість продукції. Головним недоліком протекціоністської політики уряду на думку фритредерів було нехтування інтересів промислових робітників та селян. З цією думкою важко не погодитися, адже дослідження історичних джерел свідчить, що пониження тарифних ставок у другій половині XIX ст. стосувалося переважно предметів розкоші, тоді як на товари масового споживання підтримувалися доволі високі митні збори. Відтак, протекціоністський тариф спричиняв зростання цін товарів широкого вжитку, які становили найбільшу частку у структурі споживчого попиту найбільш вразливих верств населення.

Загалом, державна протекціоністська політика в досліджуваний період була достатньо суперечливою: керуючись мотивом збільшення зовнішньоторговельного доходу та активізації розвитку внутрішньої промисловості, уряд підтримував доволі високі митні імпортні та експортні ставки, як на готові вироби, так і на сировину, а це, відповідно, значно здорожувало товари на внутрішньому ринку, а відтак створювало бар'єри для розвитку вітчизняної промисловості. Зазначене підтверджує думку, що протекціоністська політика переслідувала не цілі захисту вітчизняного виробника, а фіскальні. Як відзначає М. Соболєв, послаблення заборонної системи в 50-х роках XIX ст. мало на меті три цілі – фіскальну, протекційну та забезпечення позитив-

ного торговельного балансу. Блискуче була досягнута лише одна – фіскальна [1, с. 842, 849]. До зазначеного можна також додати, що цілі даної політики за своєю суттю абсолютно не відповідали принципам класичного протекціонізму як системи захисту та підтримки національного виробника, відповідно, вони не сприяли розвитку вітчизняної промисловості.

Для підтвердження даних міркувань нами застосовано аналіз статистичних даних щодо темпів розвитку вітчизняної промисловості. На основі розрахованих щорічних приростів за період 1822–1850 рр. та 1850–1891 рр. було визначено середньостатистичний приріст розвитку галузей вітчизняної промисловості. Зокрема, порівняння середньостатистичного відсотку приросту обсягів виробництва провідних галузей промисловості в першій та другій половині XIX ст. дозволяє зробити висновок про дієвість та недоцільність різних форм протекціонізму (див. табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка розвитку вітчизняної промисловості у XIX ст., за галузями

Галузь	Період заборонної системи 1822–1850 рр., %	Період помірною протекціонізму 1850–1891 рр., %
Паперовопрядильна	6,6	8,2
Паперовоткацька	14,8	10,5
Вовнопрядильна	26,1	9,6
Вовняна	7,4	1,8
Суконна	5,3	1,8
Мідна	-1,5	3,7
Сталеварна	41,5	34,5
Залізорудна	2,9	3,4
Кам'яновугільна	48,7	23,4
Цукрова	10,1	9,3
Машинобудівна	37,6	7,0
Скляна	2,8	4,5
Хімічна	5,6	13,6

Джерело: Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск : Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. – С. 796.

Як свідчать дані табл. 1, у період посиленого протекціонізму розвиток низки провідних галузей внутрішньої промисловості характеризується високими темпами зростання, зокрема, вовняна – 26,1%, суконна – 5,3%, сталеварна – 41,5%, кам'яновугільна – 48,7%, машинобудівна – 37,6%. Проте у наступному

періоді (1850–1891) зазначені темпи розвитку галузей уповільнюються. Очевидною є певна залежність зменшення державної підтримки та скорочення темпів промислового розвитку, що була посилена впливом іноземної конкуренції, яка виникла внаслідок пониження митних тарифних ставок на окремі готові продукти. В період помірної протекціонізму порівняно з попереднім демонструють високі темпи розвитку такі галузі: мідна – 3,7%, скляна – 4,5%, хімічна – 13,6%, що пояснюється насамперед пониженням імпорتنних тарифних ставок на сировину та експортних – на готові вироби.

Особливий інтерес для дослідження становить динаміка розвитку провідних галузей промисловості України, серед яких найбільший рівень державної підтримки на початку XIX ст. мала цукрова галузь. Фритредери одноголосно називали її штучно створеною галуззю, можливість існування якої без державної охорони є досить сумнівною, оскільки за відсутності охоронних заходів цукроваріння навряд чи витримало б конкуренцію з боку колоніального цукру, ціна якого на внутрішньому ринку є вдвічі дешевою за вітчизняний [2, с. 80]. Заборона імпорту рафінаду та більш ніж 100% тариф на цукор-пісок створили значну підтримку розвитку вітчизняної цукрової галузі. Історичні дані свідчать, що у 1822 р., коли імпортний тариф на колоніальний цукор складав 1,5 руб., вітчизняне цукрове виробництво характеризувалося низькими темпами розвитку. Проте вже з наступного року значне підвищення ввізного мита супроводжується стрімким зростанням цукрової галузі на українських землях (див. табл. 2).

Таблиця 2. Динаміка розвитку підприємств цукрової промисловості в українських губерніях в XIX ст. у порівнянні із змінами імпорتنних тарифів на цукор в 1825–1844 рр.

Роки	Імпортне мито, руб.	Кількість цукрових заводів, од.
1825	2,5	7
1830	2,5	10
1836	2,8	29
1840	2,8	72
1844	3,8	107

Складено автором на основі джерела: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли. В 3 т. – Т. 1. – СПб, 1862. – С. 13, 17.

Як видно, розвиток цукрової галузі перебуває в прямій залежності від величини ввізного тарифу на колоніальний цукор:

підвищення імпортного мита веде до значного приросту кількості цукрових заводів. Тарифна ставка на цукор-сирець у розмірі 3,8 руб. існувала до 1856 р., коли за рішенням уряду вона була понижена до 3 руб., проте, на наш погляд, це не мало негативного впливу на розвиток цукрової галузі: кількість заводів щороку стабільно зростала, хоч й меншими темпами (див. табл. 3). З 1845 р. по 1850 р. кількість цукрових заводів в українських губерніях зросла більш ніж удвічі, в той час, як за період 1851–1861 рр. приріст склав всього лише 8%. Проте, на нашу думку, зниження темпів приросту в цей період зумовлене не тільки зменшенням державного покровительства, а й іншими соціально-економічними чинниками.

Таблиця 3. Кількість цукрових заводів в українських губерніях (1844–1861 рр.), од.

Губернії	Роки		
	1844–1845	1850–1851	1860–1861
Волинська	–	11	7
Київська	43	73	83
Подільська	17	33	35
Полтавська	9	23	6
Харківська	14	30	33
Херсонська	–	2	1
Чернігівська	24	49	73
Бесарабська обл.	–	–	1
Всього	107	221	239

Джерело: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли. В 3 т. – Т. 1. – СПб, 1862. – С. 18.

Високий протекційний тариф на колоніальний цукор сприяв зростанню цін на вітчизняну продукцію, що забезпечувало цукровим виробникам високі доходи та стимулювало їх створювати підприємства в недостатньо сприятливих для розвитку галузі умовах. Зменшення заборонних тарифів сприяло зростанню іноземної конкуренції, яка оприявила низку внутрішніх (нестача робочих рук, високі ціни на ресурси, незначні та неякісні урожаї буряка через невисоку агрокультуру) та зовнішніх (нестача капіталів, брак обладнання, спеціалістів-техніків, незручність шляхів сполучення) проблем розвитку вітчизняної цукрової промисловості.

Позитивний вплив протекціонізму на розвиток цукрової галузі показує й динаміка новостворених підприємств за 5-річними

періодами (див. табл. 4). Як видно з таблиці, підвищення тарифних ставок на імпорт цукру-сирця спричиняло активізацію процесу заснування цукрових підприємств, найбільш значний приріст яких відбувся у період 1846–1850 рр. після встановлення максимального розміру мита у 1844 р. (3,8 руб.). Від’ємний приріст цукрових заводів у 1851–1855 рр. зумовлений наслідками внутрішньої акцизної та преміальної політики уряду.

Таблиця 4. Динаміка заснування підприємств в цукровій галузі (1835–1860 рр.)

Роки	Кількість новостворених підприємств, од.	Динаміка росту, %
1835–1840	34	–
1841–1845	42	23,5
1846–1850	76	81,0
1851–1855	56	-26,3
1856–1860	65	16,1

Складено автором на основі джерела: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли. В 3 т. – Т. 1. – СПб, 1862. – 428 с.

Як уже зазначалося вище, збільшення протекціоністського тарифу значно підвищувало ціни на вітчизняний цукор, що негативно позначалося на рівні його споживання, і, навпаки, зменшення імпортного мита спричинило зниження цін на внутрішньому ринку (див. табл. 5).

Таблиця 5. Рівень цін на вітчизняний цукор в основних містах Російської імперії

Роки	Тариф на цукор-сирець, руб.	Ціни на цукор, руб.			
		Санкт-Петербург	Москва	Київ	Харків
1850	3,8	–	–	6,0–8,0	–
1855	3,8	8,65	6,5–7,5	6,0–6,2	6,0
1856	3,0	8,70	–	6,65–7,75	–
1857	3,0	7,75	–	6,0–7,0	–
1858	3,0	7,25	–	5,75	–
1859	3,0	7,40	–	5,0–5,4	4,85–5,75
1860	3,0	–	–	6,6	6,25

Джерело: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли. В 3 т. – Т. 1. – СПб, 1862. – С. 25.

Означені зміни імпорتنих тарифних ставок та цін спричинили певні позитивні зрушення у внутрішній торгівлі цукром, про що свідчать дані торговельного обороту провідних українських ярмарків в ХІХ ст. (див. табл. 6).

Як видно з таблиці, період 1850–1855 рр. характеризується значною пропозицією вітчизняного цукру на ринку, проте й високою часткою нереалізованого товару. На наш погляд, це спричинено насамперед надмірним ввізним тарифом та, зумовленим ним, зростанням цін на цукор, внаслідок чого знизилася споживання продукту. У наступному періоді (1856–1861 рр.) зниження імпортного мита спричинило зменшення пропозиції цукру на ринку, проте помітно зріс рівень споживання цукру. Водночас послаблений тариф, вплинувши на зниження внутрішніх цін на цукор, зменшив рентабельність виробництва цукру. Позитивний вплив помірної протекціоністського захисту спостерігається уже з 1860-х років, коли під тиском іноземної конкуренції на внутрішньому ринку були встановлені ціни, оптимальні для всіх учасників торговельної операції: висока пропозиція цукрового виробництва майже повністю задовольнила споживчий попит.

Таблиця 6. Динаміка внутрішньої торгівлі цукром на українських ярмарках у порівнянні до змін тарифної ставки на імпорту цукру

Роки	Тарифна ставка	Торговельний оборот, руб.		Залишки, %
		привезено	продано	
1850	3,8	1896500	1497400	21,0
1851	3,8	–	–	–
1852	3,8	2801100	1992700	29,0
1853	3,8	825750	447000	46,0
1854	3,8	3293500	2151100	35,0
1855	3,8	154000	103000	33,0
1856	3,0	1142000	962200	16,0
1857	3,0	1111300	883100	20,5
1858	3,0	–	–	–
1859	3,0	1067940	883160	17,3
1860	3,0	3620000	3385000	6,5
1861	3,0	3623000	3336200	8,0

Складено автором на основі джерела: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли. В 3 т. – Т. 1. – СПб, 1862. – С. 140.

Аналіз динаміки розвитку цукрової галузі у ХІХ ст. дозволяє узагальнити висновок: попри високі темпи приросту цукрових

заводів у період заборонної системи, найбільш стабільний розвиток цукроваріння припадає на час помірнього протекціонізму. Навіть за умови розгортання іноземної конкуренції, вітчизняний виробник доволі впевнено почуває себе на внутрішньому ринку.

Певний вплив протекціоністська підтримка уряду чинила й на розвиток кам'яновугільної галузі України. До середини XIX ст. вугільна промисловість підросійської України не користувалася державною протекціоністською підтримкою (до 1868 р. іноземне вугілля ввозилося на українські землі за нульовим тарифом). Відтак вітчизняне кам'яне вугілля ні за цінами, ні за вартістю поставки не могло конкурувати з дешевим іноземним. В цей період рівень його видобутку в Донбаському регіоні був досить незначним: 1839 р. – 0,857 млн пуд., 1859–1860 – 1,1–1,2 млн пуд. [4, с. 101]. Ситуація докорінно почала змінюватися з 1868 р., коли було встановлено тарифну ставку 0,5 коп. зол. на імпорт вугілля на сухопутному кордоні з Царством Польським (див. табл. 7). За нашими підрахунками, із зростанням митного тарифу, починаючи уже з 1875 р., щорічно видобуток вугілля на вітчизняних копальнях почав зростати на 10–15%.

Таблиця 7. Видобуток кам'яного вугілля в Донбаському регіоні (1875–1894 рр.) у порівнянні зі змінами тарифної ставки на імпорт кам'яного вугілля

Роки	Тарифна ставка, коп. зол./пуд	Виробництво, млн пуд
1875–1880	0,50	65,01
1881–1885	2,00 1,50	104,26
1886–1890	3,00	152,8
1891–1894	4,20	222,35

Складено автором на основі джерела: Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск : Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. – С. 548.

Аналогічна ситуація склалася у вовняній галузі, де у 1820–1830-х роках протекціоністська підтримка уряду була незначною і стосувалася, насамперед, створення умов для переселення польських суконщиків в українські землі. Зміцнення позицій вовняної промисловості в українських губерніях спричинило послаблення протекціоністських заходів. Знижені тарифи на імпорт та експорт вовни 1850–1857 рр. створили ефективне конкурентне середовище для вітчизняних виробників, які мали низку переваг перед іноземними, зокрема у виготовлені високоякісних сортів

сукна. Спростовуючи пануючу у науковій літературі тезу про негативний вплив зниження ставок експортного та імпортного мита на розвиток вітчизняної вовняної галузі, слід зазначити, що дані заходи не лише посприяли зростанню кількості суконних фабрик в українських губерніях, а й позитивно вплинули на розвиток вівчарства як сировинної бази вовняної промисловості (див. табл. 8).

Таблиця 8. Розвиток вовняної промисловості та вівчарства в період помірною протекціонізму

Роки	Кількість овець-мериносів, гол.	Кількість фабрик, од.
1845	3918392	—
1853	5543242	284
1860	7550000	359

Складено автором на основі джерел: Горлов И. Обзорение экономической статистики России / И. Горлов. – СПб, 1849. – С. 182 ; Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли. В 3 т. – Т. 1. – СПб, 1862. – С. 200 ; Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты / П. Крюков. – СПб. : Тип. Департамента внешней торговли, 1853. – 249 с.

Проведення дослідження дозволило виявити певну залежність між змінами митних тарифів і розвитком відносно нових для українських земель паперової та паперовопрядильної галузі промисловості. Тариф 1822 р. стимулював розвиток цих галузей: уже в 50–60-х роках налічувалося близько 20 фабрик з виробництва паперу, 15 паперово-прядильних та 20 фарбувально-набивних підприємств [6, с. 9–232]. Певний стимулюючий вплив справила заборонна система і на розвиток гончарного виробництва в українських губерніях: на початку 50-х років в Україні нараховувалося 7 фарфорово-фаянсових заводів, а після послаблення тарифів їх налічувалося 11 [3, с. 344–345]. Під покровительством високих тарифних ставок (до 250–500% вартості) значно розвинулася в першій половині XIX ст. скляна галузь. Водночас зниження імпортного мита (до 20% вартості) також мало опосередкований вплив на розвиток галузі, оскільки стимулювало імпорт іноземних товарів та посилення конкуренції на внутрішньому ринку. Розвиток скляної галузі в другій половині XIX ст. не відповідав ні розвитку її в попередньому періоді, ні потребам ринку (див. табл. 9). Подібна ситуація спостерігається й у галузі винокуріння. За надмірних тарифних ставок на імпортне вино вітчизняне винокуріння розвивалося в умовах незнач-

ної конкуренції і характеризувалося високим рівнем розвитку. До 1850-х років в умовах жорсткого протекціонізму в українських губерніях налічувалося 4846 заводів з виготовлення вина. Проте зі зниженням тарифних ставок у 1857 р. (2,1 руб.) та 1868 р. (1,45 руб.) значно зменшилася й кількість винокурень: у 1859–1860 рр. – 2530, у 1863–1864 рр. – 1372 [3, с. 428–429].

Таблиця 9. Розвиток вітчизняної скляної галузі (1850 р., 1859 р.)

Губернії	1850 р.		1859 р.	
	Кількість заводів	Виробництво, руб.	Кількість заводів	Виробництво, руб.
Волинська	27	60000	19	51039
Київська	9	15000	5	6770
Подільська	2	3000	1	3000
Чернігівська	3	35000	6	25716
Всього	41	113000	31	86525

Джерело: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли. В 3 т. – Т. 1. – СПб, 1862. – С. 403–404.

Слід відмітити, що перелік проаналізованих галузей промисловості, на розвитку яких позначилася політика захисту вітчизняного виробника, далеко не повний, проте подібне дослідження інших сфер зробити доволі важко через брак необхідної статистичної інформації.

Протекціоністська політика без сумніву вплинула й на розвиток зовнішньої торгівлі українських губерній, який на початку XIX ст. був простимульований політикою фритредерства, запровадженою більшістю європейських країн. Виразилося це, насамперед, у послабленні протекціоністського тарифу 1810 р. та наданні Одесі у 1817 р. статусу «порто-франко» (режиму безмитної торгівлі). Незначне зниження тарифних ставок у перші десятиліття XIX ст. викликало зменшення державного тарифного доходу, що спричинило необхідність повернення до практики підвищення ввізних мит. З 1820 р. відновлено охоронну систему вітчизняної промисловості та заборонено імпорт раніше дозволених товарів, внаслідок чого значно зменшився обсяг іноземних товарів, ввезених до українських земель, а, відповідно, встановився позитивний торговельний баланс (див. табл. 10).

Як видно з таблиці, у 20-х роках XIX ст. спостерігається помірне зниження експорту вітчизняних товарів та імпорту іноземної продукції. Зрозуміло, що й загальний зовнішній торговель-

ний оборот характеризується певним відсотковим спадом (приблизно на 14% у першій половині та на 30% у другій половині 1820-х років). Проте, слід зауважити, що уже на початку 1830-х років відмічаємо певну стабілізацію зовнішньої торгівлі в чорноморсько-азовських портах, що пов'язано із зменшенням і лібералізацією відпускних та ввізних тарифів. Розписами 1836 р., 1838 р., 1841 р. уряд дозволив імпорт окремих, раніше заборонених, товарів та знизив ввізне мито на паперові, льняні, шовкові, скляні та металеві вироби. Дані зміни доволі позитивно відбилися у розвитку зовнішньої торгівлі (див. табл. 11).

Таблиця 10. Зовнішньоторговельний оборот у чорноморсько-азовських морських портах у 20–30-х роках XIX ст.

Роки	Експорт, млн руб. сріблом	Імпорт, млн руб. сріблом	Зовнішньоторговельний оборот, млн руб. сріблом
1820–1821	6931,5	3462,4	10393,9
1824–1826	6148,9	2820,0	8968,9
1827–1829	3620,3	2663,5	6283,8
1830–1832	12151,1	4499,7	16650,8
1833–1835	9079,8	5923,1	15002,9

Складено автором на основі джерела: Семенов А.В. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины семнадцатого столетия по 1858 год. В 3 т. – Т. 3 / А.В. Семенов. – СПб, 1859. – С. 61–64.

Таблиця 11. Зовнішньоторговельний оборот у чорноморсько-азовських морських портах у 1830–1850-х роках

Роки	Експорт, млн руб. сріблом	Імпорт, млн руб. сріблом	Зовнішньоторговельний оборот, млн руб. сріблом
1836–1838	6406,9	6351,8	12758,7
1839–1841	6802,7	7638,1	14440,8
1842–1844	6274,6	11885,5	18160,1
1845–1847	7655,4	6586,1	14241,5
1848–1850	9915,0	6070,1	15985,1
1851–1853	11595,0	3028,0	14623,0

Складено автором на основі джерела: Семенов А.В. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины семнадцатого столетия по 1858 год. В 3 т. – Т. 3 / А.В. Семенов. – СПб, 1859. – С. 61–64.

Як свідчать дані з таблиці, у період так званої кризи протекціонізму, зовнішньоторговельна діяльність характеризується доволі стабільним обсягом експорту та відчутним зростанням

імпорту товарів у 30–50-х роках XIX ст. (на 20% та 55,6%), що, врешті-решт, підвищило державний дохід від зовнішньоторговельних операцій. Помірне зростання обсягів експорту вітчизняної продукції у кінці 1840-х – на початку 1850-х років, на нашу думку, пов'язане з відміною внутрішньої тарифної лінії між Російською імперією та Царством Польським у 1850 р. та стимулюванням вивізної торгівлі на західному сухопутному кордоні. Аналогічною причиною можна пояснити й різке зниження обсягів імпорту, що завозився в країну через чорноморські та азовські порти у зазначений період. Конфлікт Російської імперії з Туреччиною, а згодом з морськими державами Західної Європи, який з часом переріс у військове протистояння 1854 р., спричинив згортання експортно-імпортних операцій. З метою поживлення зовнішньої торгівлі уряд у середині XIX ст. значно знизив ввізне та вивізні мита на західному сухопутному кордоні.

У 60–80-х роках XIX ст. уряд здійснював політику помірною протекціонізму з метою збереження досягнутих у попередні роки високих показників експорту вітчизняної продукції та позитивного торговельного балансу. Уже в 1888 р. через чорноморські та азовські порти було вивезено товару на суму 373 млн руб., а ввезено – на 59 млн руб. [8, с. 98]. Державними тарифами 1889 р. та 1891 р. було встановлено високі ставки імпортних мит, що особливо відчутно відбилася на ввізній торгівлі життєвими запасами (значно знизився імпорт на українські землі хлібних злаків, овочів, фруктів, прянощів, виноградних вин та соково-ягідних напоїв, тютюну тощо). Як наслідок відбулося значне зростання загального рівня цін та скорочення споживання. Перехід від заборонної системи до помірною протекціонізму засвідчив недоцільність та недовіра встановлених високих тарифних ставок як для стимулювання розвитку внутрішньої промисловості та сільського господарства, так і для зовнішньої торгівлі. Прагнення уряду відновити високі ввізні мита диктувалося винятково фіскальними мотивами.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна, насамперед, зробити висновок про неоднозначність наукової оцінки впливу протекціонізму на розвиток ринкового господарства українських земель. Фритредери вказують на основні прорахунки протекціонізму, а саме штучність промислового розвитку та гальмування зовнішньоторговельних операцій. Протекціоністи, у свою чергу, захищаючи концептуальні засади власної ідеології, наголошують на абсурдності принципу свободи торгівлі та неможливості його застосування для вітчизняної

економіки. Проаналізувавши відповідний статистичний матеріал, доходимо до компромісних висновків.

Порівнюючи рівень розвитку економіки українських губерній в різні періоди реалізації протекціонізму, бачимо, що у першій половині XIX ст. за високих імпорتنих та експортних тарифів розвиток внутрішньої промисловості характеризується стихійністю та нераціональністю використання виробничого й природного потенціалу. Як свідчить дослідження, основна мета запровадження заборонної системи полягала у задоволенні фіскального державного інтересу, а не в досягненні високого рівня конкурентоспроможності вітчизняної промисловості та сільського господарства. У другій половині XIX ст., коли протекціоністська підтримка була дещо послаблена, економічний розвиток відзначається зростанням виробничих потужностей, стабілізацією загального рівня цін на товари широкого вжитку, врівноваженням пропозиції товарів та споживчого попиту, стабільним зростанням зовнішньоторговельного обороту, збільшенням державних тарифних доходів.

Ці висновки дозволяють спростувати поширену в науковій літературі тезу про штучний характер становлення галузей вітчизняної промисловості під патронатом захисної політики держави. Адже за незначного рівня іноземної конкуренції, в період послаблення протекціонізму та ж цукрова, вовняна, паперова, скляна, хімічна та інші галузі почували себе доволі впевнено. З іншого боку, вважаємо помилковою і тезу про те, що високі імпортно-експортні тарифи були єдиноможливим механізмом стимулювання розвитку вітчизняного промислового виробництва. Його ефективне зростання, значно мірою, залежало від інших соціально-економічних чинників: природного та трудового потенціалу, розвиненої ринкової інфраструктури, збалансованої політики державного регулювання економіки.

1. *Соболев М.Н.* Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск : Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. – 850 с.
2. *Ушинский А.* О значении мануфактурной промышленности и об охранной системе, с изложением мнений разных писателей в защиту и против учения о свободе международной торговли / А. Ушинский. – СПб, 1858. – 86 с.
3. *Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России* : Департамент мануфактур и внутренней торговли. В 3 т. – Т. 1. – СПб, 1862. – 428 с.

4. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли. В 3 т. – Т. 2. – СПб, 1863. – 524 с.
5. Горлов И. Обозрение экономической статистики России / И. Горлов. – СПб, 1849. – 345 с.
6. Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты / П. Крюков. – СПб. : Тип. Департамента внешней торговли, 1853. – 249 с.
7. Семенов А.В. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины семнадцатого столетия по 1858 год. В 3 т. – Т. 3 / А.В. Семенов. – СПб, 1859. – 535 с.
8. Менделеев Д.И. Толковый тариф или Исследование о развитии промышленной России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года / Д.И. Менделеев. – СПб, 1892. – 730 с.

Одержано 4.06.2012.